

**Зулфия Нормахаматовна ШАКИРОВА,**  
Ўзбекистон халқаро ислом академияси  
Араб тили ва адабиёти алазҳар кафедраси  
доценти

## ЖУРЖОНИЙ ВА РОЗИЙ АСАРЛАРИДА ГАП БЎЛАКЛАРИНИНГ ТАЛҚИНИ

### ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ЧЛЕНОВ ПРЕДЛОЖЕНИЯ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ДЖУРДЖАНИ И РАЗИ

### INTERPRETATION OF THE MEMBERS OF THE PROPOSITIONS IN THE WORKS OF DJURDJANI

АрРозий Эронлик олим бўлиб, илм истаб Мавороуннаҳрга келади. У Бухоро, Самарқанд ва Хоразм шаҳарларида яшаб илм ўрганиши билан бирга илм ҳам ўргатиб кўплаб шогирдлар етиштиради. Ушбу мақолада энциклопедик олим Фахруддин арРозийнинг ҳаёти ва ижоди, унинг шогирдлари ҳақида маълумот берилган. Шунингдек, унинг “Балогат илми”га оид ёзган асаридаги айрим масалалар юзасидан қарашлари ҳам таҳлил қилинган.

**Калит сўзлар:** Фахруддин арРозий, алЖуржоний, балогат илми, наҳв, мубтадо, хабар, мажоз, ғоил.

Ар Рози - иранский ученый, который приехал в Мавороуннахр в поисках знаний. Он жил и учился в Бухаре, Самарканде и Хорезме, где преподавал науку и подготовил много учеников. В статье приводятся сведения о жизни и деятельности учёного-энциклопедиста Фахр ад-дина ар-Рази. На основе его произведения рассматриваются некоторые взгляды учёного по стилистике.

**Ключевые слова:** Фахруддин арРозий, алЖуржоний, риторика, стилистика, синтаксис, сказуемое, подлежащее, причастие действительного залога.

Ar Razi is an Iranian scientist who came to Mavorounnahr in search of knowledge. He lived and studied in Bukhara, Samarkand and Khorezm, where he taught science and trained many students. In this article given information about encyclopedic scholar Fakhruddin Ar-Razi's life and works and his disciples.

In addition, Ar-Razi's views about some issues which were mentioned in his book about «The knowledge of adolescence» were analysed.

**Key words:** Fakhriddin ar-Roziy, al Jurjani, rhetoric, stylistics, syntax, predicate, subject, participle of the actual pledge.

## КИРИШ

Тарихдан маълумки, Ўрта асрларда Мавороуннаҳрдан Маҳмуд Замахшарий, Абу Али Ибн Сино, алФарғоний, алФоробий, Абу Райхон Беруний каби комусий олимлар етишиб чиққанлар. Мавороуннаҳрнинг ўзи эса илм фан ва маданият марказига айлангач, бошқа юрт олимлари ҳам бу ерга келиб ўз илмларини ривожлантириш билан бирга уни ёйишга ҳам хисса қўшганлар. Шундай олимлардан бири Фахруддин арРозийдир.

## АСОСИЙ ҚИСМ

Ислом маданияти тарихига оид манбаларда келтирилишича, Фахруддин арРозий “Хужжатулислом” мартабасига етган имом алҒаззолийдан сўнг дунёга келган энг йирик ислом мутафаккири бўлган. Унинг тўлиқ номи Муҳаммад бин Умар ибнал Ҳусайн бин Али Абу Абдуллоҳ Фахруддин арРозий бўлиб, ҳижрий 544 йилда ҳозирги Эрон ҳудудидаги Рай шаҳрида таваллуд топган. айрим манбаларда унинг таваллуд йили 543 йил деб ҳам кўрсатилган [6;32].

Фахруддинга дастлабки тарбияни отаси беради. Отасининг вафотидан сўнг у алКамол асСумноний, алМаждулЖийлий каби ўз замонасининг машҳур олимларидан дарс олади. Кейинчалик илмини чуқурлаштириш мақсадида Хоразмга сафар қилди ва бу ерда кўплаб олимлардан таълим олиб, ўзи ҳам йирик олим сифатида танила бошлади. АрРозий 580 ҳижрий йилнинг охирида Бухорога йўл олади. Бухорода бир муддат яшагач, у Хоразм, Самарқанд, Хўжанд, Банокат, Марв, Ғазна шаҳарлари ва Ҳиндистонга сафар қилди. У Хоразмда яшаган вақтида хоразмшоҳ, Эларслонга атаб «**Жомеъ ал-улум**» («Илмлар мажмуаси») номли китобини ёзади. Бу асар 60 илм (боб) дан иборат бўлиб, унда шариат қонунқоидалари билан бирга дунёвий илмлар ҳақида маълумот берилган. Унинг тарих, грамматика, аруз, қофия, шеър тузилиши, мантиқ, табобат,

овчилик, минералогия, деҳқончилик, мат., топография, ҳарбий фан, астрономия, ахлоқ, сиёсат, шатранжга оид илм (боб)лари муҳим аҳамиятга эга. Асар 1913 й. Тошкентда тошбосмада чоп этилган. Нусхаси Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тида сақланади (инв. № 2923).

Кейинчалик олим яна Бухорога қайтиб келади. У қаерда бўлмасин, ҳар хил мазҳабдаги уламолар, дин пешволари билан учрашиб, улар билан қизгин мунозаралар қилар эди. Ўтказилган баҳсларда у деярли ҳар доим ғолиб чиқар ва шу сабабли биртарафдан обрўси ортиб борса, иккинчи тарафдан рақиблари кўпайиб борарди. Баъзан илмий мунозарада енгилган рақиблар у билан ошкора ёвлашиб ҳам қолар эдилар. Шундай ҳодисалар кўпайгани туфайли у Бухорони тарк этиб, киндик қони тўкилган Рай шаҳрига қайтади. Бомиён амири Султон Баҳоуддин билан учрашади. Унга иззат икром кўрсатилиб, Ҳирот масжиди яқинида бир мактаб куриб берилади. Бу мактабда у шогирдларига дарс бериш билан бир қаторда ўша замоннинг кўплаб етук олимлари билан учрашиб, илмий мунозаралар олиб боради. Аллома умрининг сўнгги йилларида Ҳиротда яшаб, “Шайхулислом” унвонини олишга муяссар бўлди. Ривоятларга қараганда арРозий душманлари томонидан ҳижрий 606 йилда заҳарлаб ўлдирилган [6;66].

Тарихчилар Фахруддин арРозийни “Барча илмфанларнинг билимдони” деб таърифлашган. У физика, математика, тиббиёт, астрономия, фалсафа, балоғат ва бошқа илмларга оид кўплаб асарлар яратган қомусий олимлардан биридир. Унинг асарларининг сони манбаларда турлича кўрсатилган. Масалан: алИмод ал Исфохонийда 11 та, АсСубкийда 23 та, алКифтийнинг “أخبار العلماء” китобида 60 та Ибн Абу Усайбанинг “عيون الجامع” китобида 68 та, Ибн Касирнинг “المختصر” китобларида тақрибан 200 та дейилган. Бизнинг олимлар томонидан чиқарилган манбаларнинг бирида унинг китоблари 160 та дейилган [4;200]. Олимнинг Ўз ФА Беруний номли Шарқшунослик институтида қуйидаги асарлари сақланаяпти:

1. حدائق الأنوار في حقائق الأسرار.
2. نهاية العقول.
3. وصيت نامى رازي.
4. لطايف الغيائية.

5. مفاتيح الغيب التفسير الكبير.
6. مسائل في الطب.
7. المباحث المشرقية.
8. شرح الإشارات.
9. شرح الإشارات والتنبيهات.
10. سر المكتوم.
11. رسالة الكمالية في حقائق الالهية.
12. رسالة في التوحيد.
13. رسالة في التنبيه على بعض الأسرار المودعة في بعض السور.
14. رسالة في تحقيق كلمة لا اله الا الله.
15. جامع العلوم.
16. أسرار التنزيل.

АрРозий ўзи бўлган барча юртларда кўплаб шогирдлар орттирган. Унинг сабоқлари кўплаб олимларни жалб қилар эди. Манбаларда кўрсатилишича, унинг дарсларига баъзан 800 та ва ундан ортиқ одам йиғилар эди. У фалсафа, илоҳиёт, фикҳ, табобат, кимё, наҳв, адабиёт, тафсир, тарих илмларидан сабоқ берарди. Унинг шогирдлари орасида Афдалуддин алХунажий, Шамсуддин алХуий, Асийруддин алАбхарий, Нажмиддин Кубро, Тожуддин алАрмавий, Шамсуддин алХусравшохий, Султон Шаҳобуддин (Ғазна ҳукмдори) бўлган. Буларнинг барчаси ўз замонасида етук олим сифатида танилганлар [6;34].

Ар Розийнинг балоғат илмига оид ёзган машҳур асарининг номи “نَهَايَةُ الْإِجَازِ فِي دِرَايَةِ” деб номланган. Ушбу китобнинг ёзилишига Абдул Қоҳир АлЖуржонийнинг “أَسْرَارُ الْبَلَاغَةِ” ва “دَلَالَةُ الْإِعْجَازِ” асарлари туртки бўлган. АрРозийнинг ушбу асарининг бир нечта қўлёзма нусхалари мавжуд бўлиб, улар жаҳоннинг турли кутубхоналарида: Искандарияда, Қоҳирада, Британия музейида, Кембрижда, Дублинда ва Истамбулда сақланади.

Бу асарда 3 та муқаддима бир неча боб, мавжуд бўлиб, боблар қисмларга, қисмлар эса яна майда фаслларга бўлинган. Унда бадий тасвир воситаларига оид мавзуларни тавсиф қилишда Қуръони карим, ҳадис ва жоҳилият даври шеърияти ва ўша даврда мавжуд бўлган алломаларнинг асарларидан намуналар келтирилган [6;89]. Асарнинг муқаддимасида “Балоғат илми”нинг бошқа илмлардан ажралиб турувчи фазилатлари, унинг шарафли илм эканлиги ҳақида гапириб ўтилган. Қуйида ушбу асарда ёритилган айрим масалалар юзасидан

Абдул Қоҳир АлЖуржоний ва Ар Розийнинг карашларига тўхталиб ўтмоқчимиз.

Абдул Қоҳир ал Журжоний ўзининг “أسرار” ва “دلائل الإعجاز” асарларида: “Гапнинг фасийҳ ва балийғ бўлишига гапдаги сўзларнинг бири бири билан мутаносиблиги, оҳангдошлиги ва бутун гапнинг маъносини очилиши билан белгиланади” дейди [1;16]. Бунда у ҳар бир сўзнинг ўз ҳолича оҳанги, маъноси бўлишига чиройли ёки хунук бўлишига деярли эътибор бермайди. Фахруддин арРозий эса гапнинг фасийҳ ва балийғ бўлишида ҳар бир сўзни алоҳида ўрганиш керак деб қарайди. Унинг таъкидлашича, ҳар бир сўзга талаффуз ва маъно нуқтаи назаридан баҳо бериш мумкин. У сўзларни инсоннинг тана аъзоларига ўхшатади. Масалан дейди у: “Кўз алоҳида олиб қаралганда шахло, ола, қора, кўк, хумор, кувноқ, қийиқ ва х.к. бўлиши мумкин. Кўзнинг қандай бўлиши одам танасининг умуман чиройли ёки хунук бўлишида ҳал қилувчи аҳамиятга эга эмас, яъни фақат кўз туфайлигина тана чиройли ёки хунук бўлиб қолмайди. Аммо кўзнинг ўзи алоҳида олиб қаралганда чиройли ёки хунук бўлиши мумкин. Шунингдек, бино деворига қўйилаётган ҳар бир тош алоҳида олганда яхши ёки ёмон бўлиши мумкин. Худди шунингдек, ҳар бир сўзга ва қолаверса унинг таркибидаги ҳар бир ҳарфга баҳо бериш мумкин. Албатта фақат ёмон ғишлардан яхши бино қуриб бўлмаганидек, хунук сўзлардан ҳам чиройли гап яшаш мумкин эмас” дейди [7;32]. Олим гап тузишда сўзларнинг бири бири билан мутаносиблиги ва маъносига алоҳида эътибор қаратиш лозимлигини таъкидлайди.

Шоира алХансаннинг шаҳид кетган биродари Саҳрга бағишлаб ёзган қуйидаги байтининг тафсирида иккала олим икки хил фикр билдирадilar.

إذا قُبِحَ البكاء علي القتيل  
رأيت بكاءك الحسن الجميلا

(Ҳалок этилган устида йиғлаш гарчи хунук бўлса ҳам,

Сенинг йиғингни чиройли ва гўзал кўрдим)

Бу ерда гап الحسن الجميل сўзларидаги артикли хусусида. Гапнинг асли بكاءك حسن – беквак ҳасан – тарзидаги исмий жумла, бунда بكاءك جميل – мабтадо, حسن جميل – хабар. Исмий жумланинг хабари ноаниқ ҳолатда бўлиши керак. Унинг артиклини олиши учун сўзловчи ўз олдига

қуйидаги мақсадлардан бирини қўйиши керак:  
а) Муболаға мақсадида хабардаги маъно фақатгина мубтадога тегишли деган фикрни :англантиш. Масалан

هو الوفي عمر هو الشجاع

б) Хабар билдирган сифат муболаға мақсадида эмас, чиндан ҳам фақат мубтадода :борлигини таъкидлаш. Масалан

هو الوفي حين لا تظن نفس بنفس خيرا

Ҳеч ким ҳеч ким ҳақида яхши фикрда бўлмаган пайтда ёлғиз у (Аллоҳ) вафодордур.

в) шунчаки таъкидлаш мақсадида ҳам бўлиши мумкин [7;48].

АлЖуржоний юқоридаги байтдаги артикллари фақат таъкид учун ишлатилган деб ҳисоблайди [2;135], арРозий эса бунда таъкиддан ташқари муболаға ҳам бор, яъни чиройли, гўзал бўлган йиғи фақат сенинг йиғингдир” демоқчи шоира деган фикрни билдиради. Бундан ташқари дейди у, السؤيدا “савобли иш” маъноси борлигига асосланиб, алХанса “бундай йиғи вожиб ҳамдир” демоқчи [7;52].

“Ақлий мажоз” бобида ҳам алЖуржоний ва арРозийнинг фикри бир ердан чиқмаган. “Ақлий мажоз” иш ҳаракатни бажарувчининг асл номи эмас, балки у билан боғлиқ бўлган бошқа субъектнинг номи айтилиши. Масалан: “Маҳалла буни маъқуллади” гапида иш ҳаракат маҳаллага иснод қилинган бўлса ҳам, иш ҳаракатни бажарувчи аслида маҳалла аҳли. АлЖуржонийнинг фикрича “ақлий мажоз” ишлатилганда ҳар доим иш ҳаракатни бажарувчининг асл номи аниқ равшан бўлиши шарт эмас. Унга матнда бирор ишора бўлса бас. У бу хусусда шундай деган: “Билгинки, бунда ҳар қандай феълнинг ҳақиқий фойили (иш ҳаракат бажарувчиси) назарда тутилмаслиги керак, агар иш ҳаракатни унга яъни ҳақиқий фойилга нақл қилсанг, ҳақиқатга қайтган бўласан”, (яъни ҳеч қандай мажоз бўлмайди) [1;165].

Масалан: “ربحت تجارتهم” – “Уларнинг тижоратлари фойда кўрди” ўрнига “ربح في تجارتهم” “Улар ўз тижоратларида фойда кўрдилар” дейилса, ёки шу кўзда тутилса, мажоз бўлмайди.

АрРозий бўлса, فاعل – иш ҳаракатни бажарувчи аниқ бўлиши керак дейди. У жумлада феъл бўлсаку, эга бўлмаса, жумла жумла ҳисобланмайди, деган фикрни билдиради

[7;178]. АлЖуржоний фоъил ҳатто кишининг онгида, тасаввурида ҳам зоҳир бўлишини зарур деб ҳисобламаса, арРозий буни зарур деб ҳисоблайди.

Иккала олимнинг фикри ҳар хиллигини исмий жумладаги мубтадо ва хабар масаласида ҳам кўриш мумкин. Маълумки исмий жумлада одатда мубтадо биринчи ўринда ундан кейин хабар қўйилади. Лекин маълум мақсадларга кўра мубтадо хабардан кейин қўйилиши мумкин. Бунда у مبتدا مؤخر яъни “кечиккан эга” дейилади. Масалан: “زيد منطلق” ва “منطلق زيد” жумлаларининг ҳар иккисида ҳам “زيد” мубтадо ҳисобланади. Одатда, мубтадо аниқ ҳолатда, хабар ноаниқ ҳолатда бўлиши мумкин. Бундай ҳолни азЗамахшарий ҳам кўрсатиб ўтади. Унинг “الأنموذج” ида шундай дейилган: معرفتين: وقد يجينان معرفة الله إلهنا ومحمد نبينا.

Яъни уларнинг иккиси (мубтадо ва хабар) аниқ ҳолатда келиши мумкин.: “Аллоҳ танғримиз, Муҳаммад пайғамбаримиздир” [3;16]. Шунда савол туғилади: иккаласи ҳам аниқ ҳолатда бўлса, уларнинг қайси бири мубтадо ва қайси бири хабар бўлади?

АлЖуржоний бу хусусда: “Агар мубтадо ва хабар аниқ бўлса, у ҳолда қайси бири олдин келса, ўша мубтадо бўлади”, дейди [2;57]. Бу масала “Балоғат илмига алоқадор бўлса ҳам аслида кўпроқ наҳвга оиддир. Бу хусусда наҳв олимларининг ҳар хил фикрлари мавжуд. Фахруддин арРозий ушбу масала юзасидан қуйидаги фикрни билдиради:” Исм, яъни от одатда мубтадо, васф эса хабар бўлади. Бунда исмот деб, муайян турғун тушунчасубстантни, ёки васфсифат деб, атрибут, яъни у ёки бу субстантга хос бўлган хусусият сўзлар кўзда тутилади. Сифатланмиш – الموصوف гапнинг қаерда туришидан қатъий назар мубтадо бўлади, сифатловчи الوصف، الصفة эса хабар бўлади. Шунга кўра الله خالقنا ва الله خالقنا гапларининг ҳар иккисида الله сўзи мубтадо бўлади [7;137].

### ХУЛОСА

Юқорида келтирган маълумотларимиз асосида қуйидаги хулосаларни келтиришимиз мумкин:

1. Фахруддин арРозий ўз замонасининг машҳур қомусий олимларидан бўлган. Унинг барча илмларнинг билимдони бўлганлигини етиштирган шогирдлари орасида дунёга

танилган Нажмиддин Кубро, Тожуддин алАрмавий, Шамсуддин алХусравшоҳий, Султон Шаҳобуддин каби ўз замонасининг олимлари борлигида кўриш мумкин.

2. АрРозийнинг Райдан Хоразм, Бухоро, Самарқандга илм истаб келиши ўша даврларда бу шаҳарларнинг илм маркази бўлганлигини яна бир далилидир.

3. Фахруддин арРозийни балоғат илмининг шайхи ҳисобланган Абдул Қохир алЖуржонийнинг “أسرار البلاغة” ва “دلائل الإعجاز” асарларини ўрганиб, улардаги ҳар бир масала юзасидан ўз ёндошувларини билдириши унинг “балоғат илми”ида ютуқларга эришиб, уни ривожлантиришга ўз хиссасини киритганидан далолатдир.

### ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Абдул Қохир алЖуржоний. Асраул балағати. Байрут. 1998.
2. Абдул Қохир алЖуржоний. Далаил алиъжаз. Байрут. 1994.
3. азЗамахшарий. Алунмузаж. 1999.
4. “Из философского наследия народов Ближнего и Среднего Востока”, Ташкент, 1972.
5. Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. VI том. М.Л. 1956
6. Таҳа Жабир алАлвани. Алимам арРазий ва мусаннафатуҳу. Дар ассалам. 2010.
7. Фахруддин арРозий. Ниҳайат ал ижаз фи дирайат алиъжаз. Байрут. 2004.